

УДК 37.013.42

ТАМАРА ДЕНИСОВЕЦЬ

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

СОЦІАЛЬНА ЗАНЕДБАНІСТЬ ДИТИНИ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті розглядається сутність виховного впливу сучасної сім'ї на дитину; розкрито причини виникнення категорії соціально занедбаних дітей та досліджено чинники, що негативно впливають на цей процес, і шляхи їх подолання. Проаналізовано умови характерні для так званих неблагополучних сімей, визначено причини, які зумовлюють соціальну занедбаність, розкрито основні особливості дітей, що мають різноманітні проблеми виховного характеру.

Ключові слова: соціальна занедбаність, сім'я, соціально занедбані діти, сімейне виховання, соціальна адаптація

Постановка проблеми. У будь-якому суспільстві діти та підлітки належать до найбільш незахищених верств населення, оскільки в силу вікових, фізичних, соціальних чинників потребують особливої уваги. Ситуація, яка склалася в Україні наприкінці ХХ століття, наочно демонструє необхідність державного піклування про цей контингент наших співвітчизників, яке має виявлятися в створенні дієвих систем економічних, соціальних, психолого-педагогічних засобів впливу на процес особистісного та фізичного розвитку молоді.

Упродовж останніх десятиліть соціально-педагогічну ситуацію в країні не можна визнати благополучною. Як зазначалося в Національній програмі «Діти України» (1996), що реалізувалась у 2001-2005 рр., на початку 90-х рр. ХХ ст. в духовному розвитку молодого покоління спостерігалася багатовекторність життєвих цілей, девальвація загальнолюдських і культурно-національних цінностей, для значної частини дітей був властивий стан соціальної інфантильності. Актуалізувалися проблеми недостатньої культури спілкування, неадаптованості дітей і підлітків щодо навчально-виховних колективів. Усе більша кількість школярів почала відчувати відчуженість від природних для них суспільних груп. Спостерігалася різке зниження фізичного, психічного, соціального і духовного здоров'я підростаючого покоління; об'єктивними причинами цього програма називала глибоку соціально-економічну кризу, екологічні проблеми, критичний стан щодо забезпечення дітей раціональним харчуванням, слабку матеріально-технічну базу системи охорони здоров'я і освіти. Зазначалося також, що комерціалізація соціальної сфери спричинила обмеження доступу дітей до позашкільної освіти, задоволення їх культурних інтересів та спортивно-оздоровчих потреб, що, в свою чергу, значно ускладнювало можливість організації здорового, розвивального дозвілля [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останнє десятиліття було досягнуто певних зрушень у справі охорони дитинства, проте проблема оптимізації виховного впливу у всіх її проявах так і не вирішена. Ускладнюється вона, зокрема, й тим, що сьогодні підрастає вже нова генерація дітей, – дитинство саме їхніх батьків проходило в 90-ті роки, коли педагогічна громадськість почала бити на сполох у зв'язку з актуалізацією проблеми важковиховуваності. А отже, сучасні соціально занедбані діти – це «друга хвиля», закономірне породження соціально-педагогічної кризи 1990-х років. І протиставити цьому явищу достатньо ефективні засоби протидії суспільство досі не в змозі.

Науковці традиційно приділяють значну увагу вивченню особливостей дітей, що мають різноманітні проблеми виховного характеру. Цей напрям розробляли і розробляють В. Баженов, Т. Бессонова, Т. Драгунова, І. Дьоміна, С. Немченко, Р. Овчарова, В. Оржеховська, Р. Павелків, М. Попов, В. Приходько, Л. Славіна, В. Татенко, Т. Титаренко, В. Чарушнікова. Проте сучасний стан виховання українських дітей залишається тривожним.

Саме цією причиною зумовлено вибір теми нашого дослідження «Соціальна занедбаність як педагогічна проблема». Його мета полягає у визначенні характерних рис явища соціальної занедбаності як актуальної педагогічної проблеми сучасності.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи явище соціальної занедбаності, доречно протиставити йому явище соціального піклування як позитивну характеристику сім'ї, здатної до повноцінного виховного впливу на дитину. Дослідники [2, с. 188] підкреслюють, що вагомість виховної ролі сім'ї зумовлюють її захисні чинники, які найбільшою мірою проявляються в тому випадку, коли: між членами сім'ї побутують добрі, відверті стосунки; виховання дітей передбачає прояв душевного тепла, виключає постійні, ультимативні претензії; батьки вірять у життєві успіхи дітей, проявляючи високі батьківські очікування; діти, з одного боку, включені до прийняття сімейних рішень, з іншого – мають свої власні завдання стосовно інших членів сім'ї; стосунки між батьками ґрунтуються на емоційній взаємній підтримці; підґрунтям ставлення батьків до дітей є реальна зацікавленість, увага до їхніх проблем.

Отже, характеризуючи сім'ю як середовище соціального піклування, відзначаємо її здатність залучати дитину до системи психологічно комфортних, соціально позитивних взаємин, що водночас слугують вдоволенню сьогоденних запитів юної особистості і сприяють вихованню в неї умінь і навичок самостійної життєорганізації на засадах гуманізму, соціального оптимізму, конструктивного підходу до проєктування власного життя.

Водночас, саме сім'я за певних умов здатна нанести вихованню дитини надзвичайної шкоди. Ці умови є характерними для так званих неблагополучних сімей, які зберігають лише частину притаманних цьому соціальному інституту ознак – найчастіше, наявність спільного помешкання, тобто найбільш загальну й елементарну ознаку. Однак таке псевдосімейне (з погляду моральності) середовище накладає значний відбиток на формування особистості дитини, яка тут зростає, слугує основним чинником спотворення її способу життя та, як наслідок, соціальної занедбаності.

Дослідники зазначають, що негативний вплив на спосіб життя дітей насамперед пов'язаний із внутрішньою кризою сім'ї, яка виявляється у: сімейній дезорганізованості, яка призводить до того, що сім'я перестає вирішувати навіть елементарні проблеми утримання дитини; сімейних конфліктах, які стають причиною різних стресів у дітей; проявах насильства (фізичного, психічного, сексуального); відсутності почуття любові та взаєморозуміння між членами сім'ї; наявності шкідливих звичок (алкоголізм, наркоманія тощо) серед членів сім'ї; невимогливості та непослідовності покарань у разі виявлення шкідливих для здоров'я звичок у дітей, слабкій дисципліні в сім'ї; нереалізованих очікуваннях стосовно розвитку та успіхів дитини [3, с. 188].

У праці «Сім'я і виховання дітей» А. Макаренко зазначав: «Неважко уявити собі, що у щасливих батьків, які щасливі своєю громадською діяльністю, своєю культурою, своїм життям, які вміють цим щастям розпоряджатися, – в таких батьків завжди будуть хороші діти, і вони завжди їх правильно виховують» [4, с. 460–461]. Але вже п'ятнадцять-двадцять років тому кількість таких щасливих сімей в Україні катастрофічно зменшилася, такий стан зберігається донині.

Не можна стверджувати, що негативні якості дитини походять тільки з умов сімейного виховання, проте їхня наявність однозначно свідчить, що це виховання є недосконалим. На підставі власних спостережень та здійснених науковцями в галузі загальної та соціальної педагогіки можна зробити висновок, що сучасна сім'я як виховне середовище значною мірою не відповідає соціальним запитам, а отже, є провідним чинником соціальної занедбаності дитини.

До найбільш актуальних причин неспроможності вітчизняних сімей забезпечити соціальне піклування про своє молоде покоління належить таке:

1. Несформованість у сучасних батьків навичок організації повноцінних сімейних взаємин. Якщо в останнє десятиліття ХХ ст. мова йшла про кризу багатьох українських сімей, зумовлену соціальними негараздами й дезорієнтацією в нових умовах, то сім'ї, що створюються сьогодні, належать, так би мовити, до «другої хвилі»: багато хто з молодих батьків не зазнав досвіду нормального життя в батьківському домі, період дитинства позначився для них насамперед матеріальними нестатками, нервозним психологічним кліматом через неможливість вдовольнити елементарні матеріальні та духовні запити в період тотального безробіття та безгрошів'я. Батьківська турбота про них у багатьох випадках була недостатньою саме через необхідність затрат значних зусиль для заробітку коштів, часто

навіть за межами України, а деяка кількість батьків, потерпаючи від негараздів життя, взагалі психологічно відмежувалися від виховання власних дітей, почали вести асоціальний спосіб життя. Це був період, коли зростає кількість однодітних сімей, тобто таких, де можливості для соціалізації дитини були звуженими, а пошук товаришів-ровесників найчастіше приводив до дворових компаній, що, як правило, відзначаються більш чи менш яскраво вираженими асоціальними установками.

2. Деформація інституту сім'ї як соціально та юридично вноормотивованого утворення. Криза сімейного виховання сьогодні діагностується й через зростання кількості так званих «цивільних шлюбів», коли співмешкання молодих людей іноді триває роками, проте ці взаємини не реєструються і, як правило, уникається поява спільної дитини. Сучасний рівень медичної поінформованості дозволяє запобігати небажаній вагітності з мінімальним ризиком для здоров'я молодої жінки, але сам факт, що величезна кількість молоді не шукає сімейної стабільності, прагне жити «для себе» у віці, який традиційно вважався найбільш репродуктивно сприятливим, із психолого-педагогічної точки зору ще має бути вивчений, і не виключена значна серйозність його наслідків для суспільства. Водночас, у разі, якщо дитина все ж народжується, цивільний шлюб батьків може стати одним із чинників того, що її поява є небажаною для когось із них чи обох, з усіма можливими наслідками, від погіршення психологічного мікроклімату і до повного руйнування взаємин між батьками.

3. Значна кількість неповних сімей. Істотною проблемою розірваних та офіційно не укладених після народження дитини шлюбів є формування в останньої комплексу «покинутості», стійкого уявлення про свою меншовартість як чинника викривлення соціальних орієнтирів. Оскільки дитина під час розірвання офіційного чи цивільного шлюбу найчастіше залишається з матір'ю, типовою є проблема хлопчика, вихованого самотньою жінкою. Відсутність у його досвіді стереотипу чоловічої поведінки в сім'ї, гіпо- чи гіперопіка з боку матері також призводять до багатьох особистісних, і, як наслідок, комунікативних та соціальних проблем у дитини, особливо починаючи з підліткового віку. Відомо також, що дівчатка, які болісно переживали факт відсутності в сім'ї батька, його любові і турботи, частіше стають на шлях раннього, хаотичного статевого життя, підсвідомо намагаючись компенсувати в такий спосіб недоотриману від батька увагу.

Ці та інші типові для сучасної України обставини спричинили появу величезної кількості дітей, поєднаних наявністю певних проблем навчально-виховного та соціального характеру. Спільною рисою таких дітей є неприйняття суспільних вимог, намагання будувати свою життєву програму врозріз із тими позитивними нормами, що їх зберігає суспільство і найбільш послідовним носієм яких сьогодні є вже не сім'я, а школа. Єдиної назви для цієї категорії не існує, в психолого-педагогічних публікаціях помічаємо термінологічні розбіжності. Вони зумовлені, з одного боку, недостатньою розробленістю відповідної термінології, а з іншого – близькою спорідненістю зовнішньо виражених і прихованих психолого-педагогічних та соціальних проблем, що ускладнює диференціацію.

Соціальна занедбаність знаходить процесуальний вияв у поведінці, яка свідчить про нездатність адаптуватися у нормальному соціумі. Поняття соціальної занедбаності змістовно близьке до поняття «соціальна дезадаптованість». Проте їхнє співвідношення, на наш погляд, по-перше, має ситуативний характер, тобто залежить від того, про який саме соціум ідеться і якими вимогами щодо адаптаційної норми він характеризується. Адже, як зазначає Л. Міщик [5], про адаптацію говоримо тоді, коли зближуються цілі й ціннісні орієнтації індивіда як члена групи, засвоюються ним її норми та вимоги, відбувається входження до її ролівої структури. Це означає, що дезадаптованість може бути спричинена розбіжністю позицій і навіть зумовлюватися довільними обставинами. По-друге, явище дезадаптованості в більшій мірі, ніж соціальна занедбаність, залежить від біопсихічних чинників (інтровертованість) і може бути притаманне цілком благополучній із стандартного соціального погляду особистості.

У конкретний момент часу соціальна занедбаність може й не зумовлювати соціальної дезадаптованості (наприклад, у «вуличних» спільнотах, суб'єктивна привабливість яких найчастіше й пояснюється саме тим, що дитина відчувається тут більш вільно і комфортно через зниження соціально-адаптаційних вимог у широкому розумінні слова), проте завжди є «бомбою сповільненої дії» щодо значного різноманіття життєвих обставин, до яких людина потрапляє впродовж свого життя. А отже, розвиток адаптаційних умінь має відбуватися паралельно з подоланням соціальної занедбаності дитини, хоч і не випереджати його надміру, аби не спричинити освоєння маніпулятивно-приспосованських тактик поведінки на фоні антисоціальних установок. Намагаючись пояснити причини збільшення кількості соціально занедбаних дітей, дослідники простежують генезу явища соціальної занедбаності на широкому соціальному тлі, не обмежуючись тільки особливостями сімейного середовища.

А отже, проблема для свого вирішення потребує застосування послідовної системи роботи з сім'ями, які мають дітей, що включала б необхідні профілактичні заходи щодо дитячої занедбаності, і не лише

соціально-педагогічного, а й психологічного, медико-просвітницького та – на державному рівні – економічного характеру. Що ж до освітніх закладів, то їхній успішний внесок у подолання проблеми соціальних хиб формування особистості дитини можливий за умови, коли, за словами В. Глазиріної, «основний акцент у вихованні робиться не стільки на нівелюванні негативних впливів, скільки на формуванні в школяра несприйнятливості і протидії їм» [6, с. 53].

Висновки. Отже, соціально занедбаною вважаємо дитину з хибними життєтворчими установками, що знаходять вияв у деструктивних способах взаємодії зі світом і є наслідком соціально неадекватних умов життя.

До основних (найбільш вагомих та найбільш поширених у сучасному українському суспільстві) причин, які зумовлюють соціальну занедбаність, належать такі: недостатній контроль центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та органів опіки і піклування за сім'ями групи ризику; недосконалість сфер законодавства, що стосуються цієї проблеми; криза сімейних цінностей, відокремлення подружнього життя від батьківства, неспроможність сім'ї виконувати виховні функції, внаслідок чого стрімко зростає кількість дітей, які явно чи приховано позбавлені батьківського піклування; матеріальні проблеми в сім'ях, що призводить до дитячого жебрацтва; недоліки державної системи освіти, зокрема, необхідність поліпшення виконання виховних функцій загальноосвітніми школами, а також школами-інтернатами – закладами, куди, зазвичай, потрапляють соціально занедбані діти і де наслідки їх занедбаності мають бути усунуті, хоч це відбувається не завжди в достатній мірі.

Подальші дослідження необхідно спрямувати на поглиблене вивчення зовнішніх ознак цього явища: «важка» дитина, «важковиховувана», «педагогічно занедбана», «дитина з девіантною, або асоціальною поведінкою».

Список використаних джерел

1. Про Національну програму «Діти України»: Указ Президента України № 63/96 від 18.01.1996 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до дж.: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=63%2F96>
2. Карпов Е.Е. Развитие творческой активности майбутніх педагогов: теория і практика : монографія / Е.Е. Карпов, В.В. Нестеренко, О.А. Листопад – Одеса, 2005. – 306 с.
3. Рудніцька І. Формування здорового способу життя молоді / І. Рудніцька // Психолог. – 2004. – № 13. – С. 15–25.
4. Макаренко А.С. Семья и воспитание детей / А.С. Макаренко // Макаренко А.С. Сочинения: в 7 т.; ред. кол.: И.А. Каиров, Г.С. Макаренко, Е.Н. Медынский. – М. : АПН РСФСР, 1957-1958. – Т. 4. – 1957. – С. 456–482.
5. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка : навч. посіб. / Л.І. Міщик. – К. : ІЗМН, 1997. – 139 с.
6. Глазиріна В.М. Неповнолітні: проблеми, досвід виховання / В.М. Глазиріна // Рад. шк. – 1987 – № 1. – С. 52–54.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2017 р.

DENISOVETS T.

Poltava National Pedagogical University named V. G. Korolenko, Ukraine

SOCIAL NEGLECT OF A CHILD AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

The article deals the educational effect of a modern family on a child; the reasons for the emergence of the category of socially neglected children are disclosed and the factors that adversely affect this process and the ways of overcoming them are investigated. The conditions are analyzed for the so-called dysfunctional families, the reasons that determine social deprivation are determined, the main features of children with various educational problems are revealed.

The negative influence on the way of life of children is proved first of all in connection with the internal crisis of a family, which is manifested in: family disorganization; family conflicts that cause various stresses in children; manifestations of violence (physical, mental, sexual); lack of a sense of love and understanding between family members; The presence of harmful habits (alcoholism, drug addiction, etc.) among family members; Indiscretion and inconsistency of punishment in the case of identifying harmful health habits in children, poor discipline in the family; unrealized expectations regarding the development and success of the child.

Key words: social neglect, family, socially neglected children, family upbringing, social adaptation.